

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В, упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

КОСТОМАРОВ І НОВІТНЯ УКРАЇНА В сорокові роковини

19 квітня цього року скінчилося сорок літ з дня смерті Миколи Костомарова, що вмер 1885 року, 7 квітня тодішнього числення*. Ся хронологічна дата нагадує нинішнім поколінням про неоплачений довг перед одним з найбільш заслужених борців против феодального, бюрократично-самодержавного режиму старої Росії, ідеолога українського відродження і визволення, — і про незаповнену прогалину в історії нашого громадського руху, на чолі которого покійний історик, публіцист, етнограф і поет стояв протягом цілого ряду десятиліть. Невважаючи на велике значіння його діяльності й індивідуальності, досі Костомарову щастило далеко менше, ніж іншим українським діячам такої міри, як він. Через умови нашого життя ні один з попередніх юбилейних років його не дав змоги розгорнути вповні його образу як політичного діяча й ідеолога; я сам, пишучи його характеристику з нагоди 25-ліття його смерті*, не міг з'ясувати вповні одверто і повно найбільш інтересні сторони його діяльності — мусив говорити про нього тільки як про історика¹. З його літературної спадщини теж тільки головніші історичні писання та українська белетристика були зібрані в окремих виданнях і зроблені приступними читачам і дослідникам. Писання ж більш публіцистичного характеру — на теми соціально-політичні і національні, якраз найбільш інтересні для історії соціального і ідеологічного руху, зістаються розкидані в ріжних, здебільшого мало приступних виданнях і, мабуть, нікому не відомі в цілості.

А тим часом Костомаров уже в Кирило-Методіївській добі був, безсумнівно, ідеологічним провідником України; се стало зовсім ясно аж з хвилиєю опублікування “Книг битія українського народу”*, перед тим тільки більш інтуїтивно відчувалось. Пізніш, після десятилітнього “из'яття” і пробування “под спудом”, Костомаров з моменту появи його “Богдана Хмельницького” (1857)* знов став загальнопризнаним ідеологом українства, майже до смерті, напевно в кожному разі — до появи його “Задач украинофильства” (1882)*, котрими він відмежував себе від тодішніх провідників укр[аїнського] національного руху. Чим він був протягом повного чверть століття, 1857—1882, дають поняття відзиви про нього Драгоманова, що при всіх кардинальних розходженнях в поглядах признавав в нім людину, яка була дійсним заслуженим авторитетом українського громадянства — “найбільше скидалася на українського бога”. Розкрити секрети впливу і провідного значіння Костомарова для цього покоління будівничих Новітньої України, інакше сказати — вияснити, в чім він був носієм бажань і змагань провідних українських груп, що вносив сюди свого і впливав теж на них, а в чім розходився з ними і через що, кінець кінцем, стратив своє провідне

¹ Українська історіографія і Микола Костомаров. — “Л[ітературно-]н[ауковий] вістник”, 1910, кн. V.

значіння, — се важно і конче потрібно для самого українського руху. Не ставлячи своїм завданням дати на сі питання вичерпуючу відповідь, бо се й не можливе при нинішнім розпорошенні його писань і дуже малій кількості опублікованого інтимного матеріалу, я хочу в кількох словах намітити деякі моменти сеї історичної ролі Костомарова та нагадати про сю неодложну справу — видання досі неприступних частин його літературної спадщини, листування та всяких інших матеріалів, що лишились по нім.

Що робило Костомарова ідеологічним провідником українських народовців 1840-х, 1860-х, 1870-х років? Що горнуло до нього молодіж, робило його її улюбленцем і, невважаючи на хвиливі непорозуміння і кардинальні розходження, таким лишило його до смерті? Що дало йому єдине в своїм роді становище історика, популярного у всій поступовій Росії — популярного не наслідком тільки літературного таланту, а певного духового споріднення?

Я думаю, се тепер ясно. Се була спільна ненависть до самодержавія і бюрократизму, котрому протиставлялась свобідна громадська самодіяльність; до аристократії й соціальних привілеїв, котрим протиставлялись демократична і соціальна рівноправність; до централізму і державного насильства, котрому протиставивсь федералізм з деякою анархістичною закраскою.

В сій закрасці українське і російське поступове громадянство толерантно приймало від Костомарова його український націоналізм і заплющувало очі на його вихватки проти єврейства, против поляків, його правовірну церковність і неохоту до радикальних раціоналістичних кличів. Та, кінець кінцем, і не помилялась, бо сі слабкі сторони зіставались персональною справою великого історика, без якого-небудь громадського значіння. Ті ж революційні сторони, схарактеризовані вище, впливали могутньо, робили його писання агітаційною літературою, що робила велике вражіння як силою таланту, глибокого переконання, художнього переведення, так і самою ідеєю історичного обґрунтування. Такі його писання, як “Бунт Стеньки Разина”, “Начало единогодержавия”, “Личность Ивана Грозного”*, служили завданням соціал-революційної агітації. На них виховувались покоління революційної молоді, тимчасом як “Две русские народности”* служили каноном української національної свідомості! Коли в поглядах на релігію, моральність, церкву Костомаров виявляв сильний консерватизм, а навіть і реакціонерство, — на що часом з спочуттям вказують консервативні українські елементи (і з жалем, що воно зісталось без впливу на український загаль!), а в своїй тактиці загнавсь був до крайнього опортунізму (гасло “помирнення правительства з украинством” — за всяку ціну), — то в поглядах соціальної політики він був протестантом різким, непримиренним, невблаганним, і ся сторона впливала всесильно і діяльно, наперекір консервативним і опортуністичним потягам старого письменника в інших сферах. В сім покійний Костомаров був і зістанеться батьком Нової України, так само, як і

в своїй проповіді окремішності української національності та її необмеженого права на свободний свій розвій.

З того тільки часу, як стали приступними його “Книги битія”, можемо ми оцінити, як глибоко залягала в Костомарові ся ненависть до автократизму, аристократизму, бюрократизму, і як щиро він був нею перейнятий! Через те вона так сильно давала себе відчувати, під усіма цензурними недовоговореннями й приписами історичної об’єктивності, і в його пізніших історичних писаннях — після того, як навчений тяжкими переживаннями в жандармських лапах, він уже не насміливсь висловляти своїх політичних поглядів в більш одвертій формі, публіцистичній чи агітаційній. Гаряче почуття, влите так безпосередньо і одверто в тім молодечім писанні (що могло б відіграти ролю незрівнянного агітаційного твору і мати незвичайно сильні наслідки, коли б не було сховане царською жандармерією!), інтуїтивно відчувалось потім в сих здержливих, сильно розважених і уміркованих його історичних творах. Вони поривали, гіпнотизували, сугестіювали силою укритого, затаєного, але не пережитого почуття, що його покійний історик носив, очевидно, до смерті, хоч і не здужав перетворити в ясно поставлену, послідовно переведену програму громадської роботи, а навіть підчеркував навпаки, що його історичні висновки не мають ніякого практичного значіння, та відмежовувавсь від громадської акції. Невважаючи на се, його історична і літературна творчість була від початку до кінця громадською акцією в повній мірі, і не дурно царський уряд, по перших його виступах на кафедрі, забив і запечатав йому дорогу до сеї кафедри на всі пізніші часи!..

В “Книгах битія” з незвичайною силою і прозорістю Костомаров висловив се своє основне ісповідання: автократизм і класовий лад мусять бути знищені! Царство і аристократизм викривлюють життя суспільності в самих основах, і суспільність не може відродитись, поки не звільниться від [н]их.

Два найдотепніші на світі народи — євреї і греки*, на його погляд, звихнулись і загинули, не розвинувши вповні Божої Правди, тому що спіткнулись на сім. Євреї відійшли від Божого Заповіту — бути рівними, правитись виборними суддями і знати одного царя — Бога небесного. Вони настановили собі самодержавного царя і через се пропали, щоб дати всім людям науку, “що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє...” “Бо хто скаже сам на себе: Я луччий од усіх і розумніший над всіх, усі мусять мені коритися і за пана мене уважати і робить те, що я здумаю, той зогрішає первородним гріхом... той подобиться самому діаволу, котрий хотів стати в рівню з Богом і упав у пекло”.

Греки завдячували свій високий культурний розвиток тому, що відкинули монархічні і соціальні привілеї: “Греки сказали: “Не хочем царя, хочемо бути вільні і рівні”. І стали греки просвіщенні над усі народи і пішли від них науки і скуства і умисли, що тепер маємо — а сталося затим, що не було у них царей”. Але “вони не дізнались правдивої свободи”, не пізнавши царя небесного і впавши в ідолопоклонство, — через се вони о половину

знищили свої досягнення, а ще ж допустили рабство й нарушили соціальну свободу: “царів не було, а панство було, а то все рівно, як би у їх було багато царів. І покарав їх Господь: бились вони між собою і попали в неволю ізпершу під македонян, а вдруге до римлян”.

В їх особі покарав Господь весь рід людський — тим, що якраз найцінніша, найпросвіщенніша частина людства “попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора”. “І став римський імператор царем над народом і сам нарік себе богом. Тоді возрадувався диявол і все пекло з ним, і сказали в пеклі: “От тепер уже наше царство: чоловік далеко одступив од Бога, коли один нарік себе царем і богом вкупі!” Християнство прийшло як рятунок з сеї загибелі: на прикладі Христа воно мало навчити людей рівності і братства — що “найбільша шана від Бога, хто душу свою положить за други своя, а хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою”. Пани і невільники, філософи і невчені утворили одну громаду, “ставши свобідними кровію Христовою і просвященними світом правди”.

Монархічний і панський лад — “імператори римські і пани, і чиновні люде, і вся челядь їх, і філософи” — піднялись на християн всіми своїми засобами, щоб знищити християнство, а коли се не вдалось, постарались його зфальшувати:

“І почали царі приймати християнство і кажуть: “От, бачите, можна бути і християнином і царем вкупі”. І пани приймали християнство: “От, бачите, можна бути і християнином і паном вкупі”... і піддурили архиереїв і попів і філософів, а ті і кажуть: “Істинно так воно єсть, аже ж і Христос сказав: “Воздадите кесарево кесареві, а Боже — Богові”, і апостол говорить: “Всяка власть од Бога” — так уже Господь установив, щоб одні були панамі і багатими, а другі були нищими і невольниками. А казали вони неправду: хоч Христос сказав: “Воздадите кесарево кесареві”, а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти і незгоди, а хотів, щоб мирно і люб’язно розійшлась віра і свобода. Бо коли християнин буде воздавать нехристиянському кесареві кесарево — платить подать, сповнять закон, то кесарь, принявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він, будучи першим, повинен бути всім слугою, і тоді б не було кесаря, а був би один царь — Господь Ісус Христос. І хоча апостол сказав: “всяка власть од Бога”, а не єсть воно те, щоб кожний, що захватив власть, був сам од Бога. Уряд і порядок і правленіє повинні бути на землі: так Бог постановив, і єсть то власть і власть та од Бога, але урядник (в рос[ійському] тексті: начальник) і правитель повинні підлягати закону і сонмищу, бо і Христос повеліває судитись перед сонмищем. І так як урядник і правитель — перші, то вони повинні бути слугами, і недостойть їм робить те, що здумається, а те, що постановлено, і недостойть їм величатся та помпою очі одводити, а достойть

їм жити просто, і працювати для общества пильно. Бо власть їх од Бога, а самі вони грішні люде і самі послідніші, бо усім слуги.

А сьому ще гірша неправда, буцім установлено од Бога, щоб одні панували і багатілись, а другі були у неволі і нищі. Бо не було б сього, скоро б приймали щире Євангеліє: пани повинні свободити своїх невольників і зробиться їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті. Як би була на світі любов християнська в серцях, то так було б, бо хто любить кого, той хоче, щоб тому було также хорошо, як і йому”.

Рим і Візантія, романські й германські народи, прийнявши таке “зіпсоване християнство”, не могли розвинути у себе ні правдиво-свобідного ладу соціального, ні справжньої просвіщенності. “Греки, прийнявши благодать, покаляли її”, — “оставили при собі імператорство, і панство, і пиху царськую, і неволю”, і тим стягли на себе кару Божу — попали в неволю до турків. Романські народи теж впали в сю помилку, “оставили і королів, і панство”, а ще крім того звихнули церковний лад — “вимислили голову християнства — папу”. “Племено німецьке” устами Лютера справило сю помилку, але лишило соціальну неволю — “зоставили у себе королів і панів, і ще гірше — дозволили замість папи і єпископів орудувать церквою Христовою королям і панам”. Крім того, на останок, ті і сі, народи романські і народи германські, пішли за раціоналістичними кличами, поставили за мету свого життя інтереси державні та меркантильні, а без “Духа Божого” даремні були їх революції та визвольні зусилля: “про свободу кричать, і немає в них свободи, бо нема свободи без віри”.

Натомість, якнайкращі задатки мали народи слов’янські — тому що у них здавна, з одного боку, не було ні царів, ні панів, а всі були рівні; а з другого боку, не було у них ідолоського служення — “кланялись одному Богу вседержителю, ще його не знаючи” (Костомаров тут використовував оповідання Прокопія). Але й вони від німців перейняли королівство, панство, невільництво, і за те попали в неволю сусідам. Самостійні зісталися Польща, Литва (себто Україна з Білоруссю) та Московщина. Та поляки знівечили свій лад панством — “і одурів народ польський”. Так само пропала “Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна” — “за те, що і там завелось панство”. “Одурів народ московський” — тому що “попав у ідолопоклонство, бо царя свого нарік Богом і усе, що цар скаже, те уважав за добре — так що царь Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христілюбивим”. А царь їх дійшов своєї влади, “кланяючись татарам, і ноги цілував ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимий народ московський християнський”.

Тільки українці заховали в чистоті старий слов’янський лад, очистивши й просвітивши його християнством:

“Не любила Україна ні царя, ні пана, скомпанувала собі козацтво, єсть то істое братство, куди кожний пристаючи був братом других — чи він був преж того паном чи невільником, аби християнин. І були козаки між собою рівні, і старшини вибирались на раді, і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жадної помпи панської і титулу не було між козаками. І постановили вони чистоту християнську держати — тим старий літописець говорить об козаках: “Татьби же і блуд ніже іменуються у них”¹.

Тоді польське панство і московське царство завзялися знищити козацтво, щоб звідти те братство християнське не обхопило й їх країв. Пани польські всякими способами мучили своїх підданих, щоб забити в них всякий образ людський; коли ж Україна через се відірвалась від Польщі й пристала до Московщини, опинилась в неволі царській — бо “царь московський усе рівно було, що ідол і мучитель”. Щоб легше знищити Україну, вони розділили її між собою — “лівий бік буде московському царю на поживу, і правий бік польським панам на поживу”.

“І билась Україна літ п’ятдесят, і єсть то найсвятіша і найславніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганше діло, яке тільки можна знайти з історії”.

В сій боротьбі вона знемоглась і упала, підпала панству польському і “неключимій неволі московській”. І все-таки Україна не пропала —

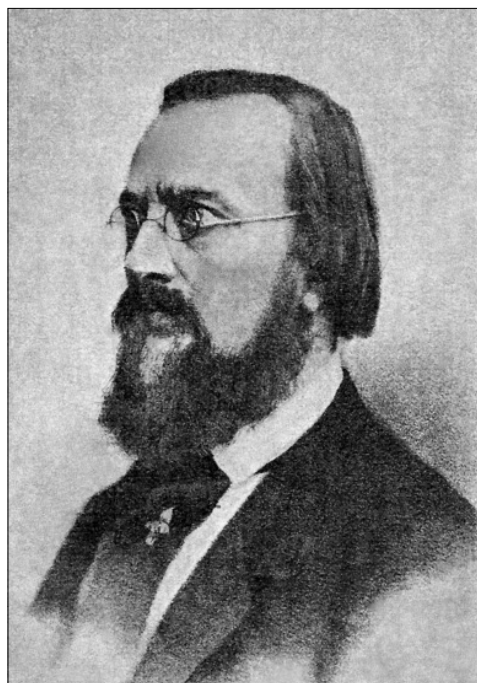
“бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана! а хоч і був цар, та чужий; і хоч були пани, та чужі, і хоч з української крові були ті вирідки, одначе не псували своїми губами мерзенними української мови, і самі себе не називали українцями. А істий українець, хоч би він був простого, хоч панського роду, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам’ятувати одного Бога — Ісуса Христа”.

І справді — “України голос одізвався в Московщині після смерті царя Олександра”, — в змові декабристів. І знов встане Україна, —

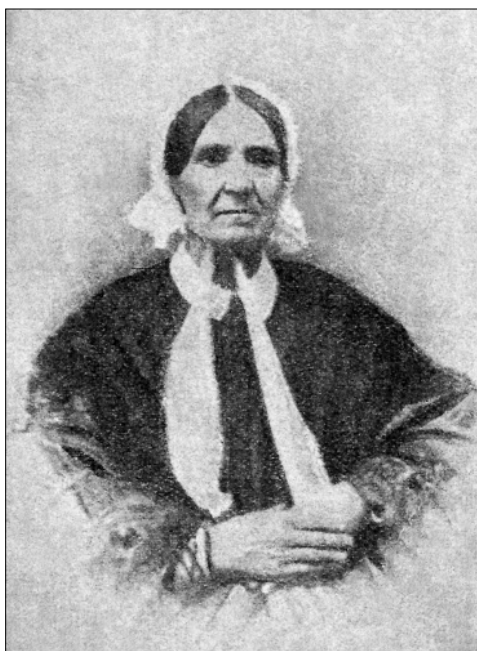
“і знову озветься до всіх братів своїх слов’ян, і почують крик її, встане слов’янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов’янським”.

Я вважав потрібним вибрати сі тексти, щоб яснiш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору — скільки революційного запалу вложив молодий київський ад’юнкт,

¹ Цитую з видання в “Голосі минулого”, 1918, кн. 1*.

Два портрети Костомарова 1860-х років (1860–1861 рр. і дещо пізніший)

Мати Костомарова Тетяна Петрівна і дружина Аліна Леонтіївна (фото 1875 р.)
(З колекції акад. О.П.Новицького)

і яке дійсно пророчче провидіння виявив в нім! Ідучи за взірцями польських революційних писань, за творами “проклятого попа” Лямене й італійського визвільника Гвєраці, — котрих він називав учителями кирило-методіївців, він розгорнув на тлі історії біблійної, всесвітньої і української свою соціал-революційну концепцію дуже сильно і в значній мірі влучно і оригінально, так що вона б дійсно мусила вдарити з небувалою силою по українських серцях — коли б була дійшла до них! І в кождім разі сим твором Костомаров здобуває собі визначне місце серед предтеч Нової України!

І от що я хочу тут підчеркнути — що, неважаючи на всі тортури, перенесені в жандармськім застінку за сей твір (жандарми дійсно довели були його до повної непочитальності, до справжнього божевілля своїми катівськими штуками, доходячи авторства сього твору), Костомаров і далі, тільки під іншими, більш обережними і відповідальними формами, проводив, властиво, ті самі ідеї революційного протесту і агітації, спеціально в приложенні до України, Великоруси і Польщі, котрі різко і безцеремонно, в рисах більш схематичних і грубих начеркнув в своїх “Книгах битія”.

З сього боку особливо інтересно порівняти з ними інший, новіший, але теж безцензурний твір Костомарова, хоч призначений до друку і підписаний його іменем. Се його лист до Герцена як редактора “Колокола”, написаний з приводу гадок Герцена про польське питання і надрукований в ч. 61 “Колокола” за 15 січня 1860 р.

Костомаров мусив висловлювати тут свої гадки, відповідаючи за них як історик і як професор. Се, розуміється, давало їм зовсім інший стиль і зміст. Але провідні ідеї і тут, властиво, ті самі, що висловив він в “Книгах битія”, тільки що обмежуються, з огляду на тему, головню антитезою української свободолюбності, егалітарності і толеранції з польським шляхетським, пансько-ксьондзівським класовим ладом. Як і там, підчеркує він тут з натиском безпанськість українства¹:

“Дворян українців нема, з виїмком небагатьох, що останніми часами, разом із пізнанням безпідставності дворянської інституції, звертаються до чистого народного джерела. І перше не було в нас дворян; вони були чужі, хоча й походили з нашої крові; перше робились вони поляками, тепер росіянами. Малоросійська нація, як її звикли називати, все зіставалась добром пригніченого класу, що годувала своїм потом і кров’ю і Вишневецьких, і Розумовських”.

Сю свою нинішню соціальну структуру Україна завдячає козаччині, що відновила одвічні слов’янські прикмети соціального ладу:

“Козацтво, якого слав’янське значіння ви дуже добре признали, було розсадником свободи і перешкодою для двоякого деспотизму,

¹ Цитую в українськїм перекладі “Літературно-наукової бібліотеки” Львівської видавничої спілки (1902, ч. 33), місцями дещо справляючи його*.

з одного боку, для зовнішнього, напівдикого, східномусульманського, з другого — для внутрішнього, аристократичного, делікатного, цивілізованого, розвинутого, у поляків під впливом старих римських і папських понять... Народ бажав увесь користуватись правами свободних людей; всі хотіли бути козаками, а самі реєстровці бажали також поділитися своїм званням з усіми. Народ не бажав мати над собою панів; народ домагався самоуправи, самосуду, рівноправного сповнювання громадських обов'язків і вільного вибору життя для кожного. По розумінню народу, в Україні вільно було жити всякому, і ледве де-небудь шановано так у XVII ст. людські права щодо віри, породи, народності, переконань. Козаки, лицарі віри, невтомні вороги всього неправославного на війні, у себе дома приймали радо і католика і мусульманина. І тепер у українця далеко менше релігійності ніж у росіянина, хоч непорівняно більше внутрішньої побожності.

В XVII ст. український народ, неважаючи на вішню подобу в багатьох рисах свого побуту з поляками, в своїх поняттях виявив повне противенство до них. Коли поляки під впливом ідей, вироблених пієтизмом до Римської республіки, і взагалі під впливом західно-європейським, говорячи про свободу, уявляли її собі не інакше як добро “людей шляхетського стану”, які топтали всю масу рабів, хлопів, людей підлого класу, — українці, навпаки, ненавиділи всяке вивищування і привілегії; домагаючись від поляків прав і вільності, вони хотіли і ждали їх не для горстки, але для цілого свого народу. От із якої причини поляки полишали радо права вільного чоловіка п'яти-шести тисячам козаків, а ті п'ять-шість тисяч, замість вдовлятися своїм виїмковим положенням, приймали в свої ряди [у] три рази більше і підіймали зброю не за себе, але за них, що їм не давано прав, якими вони самі користувалися.

Аби забезпечити своїй землі відповідне місце в наміренім перевороті (об'єднанні Польщі й Москви під властю царя Олексія), українці в 1658—1659 рр. зложили Гадяцьку умову, котрою Україна під назвою В[еликого] кн[язівства] Руського як незалежна республіка, з окремішністю і самостійністю своєї внутрішньої управи, судівництва, релігійного, громадського, фінансового і військового устрою, сполучалася в одну республіку з Польщею. Таким чином повставав союз слов'янських держав: Польщі, В[еликого] кн[язівства] Литовсько-Руського, В[еликого] кн[язівства] Руського. І коли завершилось з'єднання з Московією — то й Московського царства. То була перша проба слов'янського союзу, про який ми думаємо тепер так, як і ви...

Пробудження слов'янських народностей відгукнулося скоро в Україні й підняло з летаргічного сну народну думку й почування. З'явилося стремління відродити народність, що вмирала під москов-

ським кнутом і петербурзьким багнетом, та утворити самостійну літературу. Та ідея панславізму була принята на Україні зовсім інакше, як у Москві. На Україні ся ідея зараз прибралася в ясну форму федеративного союзу слов'ян, де кожна народність заховувала б свої окремішності при загальній особистій і громадській свободі. Разом з тим витворилось переконання, що сею і єдино сею дорогою Україна може піднятися з упаду і зберегти свій власний, стільки разів несправедливо і безжалісно потоптаний, вигляд”¹.

В серії статей, друкованих в “Основі” 1861—1862 рр. (“Мысли о федеративном начале в древней Руси”, “Две русские народности”, “Черты народной южнорусской истории”)*, Костомаров постарався ширше, докладніше і документальніше представити глибокий і непережимний контраст понять і змагань українського громадянства з автократичним, бюрократичним і дворянсько-крепацьким ладом Московського царства і Російської імперії, в коротких лапідарних рисах начеркнених в його молодечих “Книгах битія”. Притім, як і в них, він виходить з принципіального заложення, що той соціальний лад, що розвивався в українських землях свobodно і непримушено, се єсть старий справжній слов'янський лад; українські змагання виходять з одвічних, корінних слов'янських прикмет сеї народності. Московський же лад, його формалізм, бюрократизм, централізм і всі неприємні національні прикмети, що давалися знаки українцям в їх стрічах з сим ладом: зарозумілість, нетолерантність, схильність до насильства, грубості й некультурності в поведженні, особливо з залежними і підвласними, се наслідок, перш за все, того фінського ґрунту, на котрий була пересаджена з полудня слов'янська культура і соціальний лад; далі — впливи татарського завоювання, котрому Костомаров надавав значіння незви-

¹ Наскільки взагалі сей лист близько передає ідеї “Книг битія”, для ілюстрації, крім вище поданого, наведу ще, напр., отсі паралелі:

“Книга битія”: “Бачуть лядькі пани і московський цар, що нічого зробіть з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив...”

Лист: “Польща, і Москва, видячи, що не можна заспокоїти упертого народу, постановили розірвати Україну на дві половини. Се чортівське діло розділу народу зроблено перший раз в Андрусівськiм договорі 1667 р.”

Лист: “Чадолубива мати отечества Катерина II скасувала козацькі порядки, а щоб заспокоїти і прив'язати до себе урядників, уже давнiш деморалізованих московським впливом, завела на Україні кріпацтво і уярмила вільний народ, що так уперто визволився від нього колись — в його польській формі”.

“Книги битія”: “А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, встанє доконала козацтво і волю, бо одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, понадавала їм вільну братію в ярмо і поробила одних панамі, а других невольниками”.

Розуміється, в 1859 р., коли Костомаров писав свого листа, він “Книг” під рукою не мав. Паралельність ідеї обох писань показує, наскільки глибоко сиділи в Костомарові сі ідеї. Се було його ісповідання, висловлене тільки ріжче і запальніше в 1840-х рр. і здержливіше в 1850—1860-х.

чайно велике, просто-таки фатальне, в розвою великоруського життя, а через нього — і всім східноєвропейським відносинам, і наслідок — західного бюрократизму, запозиченого Імперією.

Український елемент (до котрого Костомаров — се треба завсіди пам'ятати, неправильно, на підставі хибної аналогії, зачисляв і новгородську народність), зацмелений в трикутнику боротьби зі Степом, боротьби з шляхетсько-католицьким натиском польським і боротьби з династичними і всякими іншими претензіями Москви, — не подолав сеї тяжкої борні. Упав в ній, але не зрікся свого народного характеру, своєї ідеології. Облишений своїми дезертирами — панськими елементами, і зведений до селянської маси, він через ту українську інтелігенцію, яка зістається вірною його ідеології й його інтересам, борює і бореться против сих чужородніх і противних йому тенденцій і впливів, і кінець кінцем мусить знайти задоволення в слов'янській федерації, до котрої змагають всі кращі представники слов'янського племені. В ній — можна б собі договорити гадки пок[ійного] історика — великоруський елемент очистився б серед слов'янської стихії від тих чужих домішок і впливів, які викривили його істоту, і вернувся б до своєї слов'янської природи.

Така була б коротка есенція історичного і політичного світогляду, котрий Костомаров викладає в своїх наукових студіях часів найвищого розцвіту свого таланту і творчості: останніх 1850-х і всіх 1860-х років (аж до хвороби, що почала себе виявляти від 1870-х рр., а особливо сильно прокинулася в 1875 і зробила, очевидно, великі спустошення в інтелектуальних здібностях великого письменника). Як бачимо, вона знов-таки повторює схему “Книг”, тільки викладається більш фрагментарно, більш прикровенно, освітлюючи історичний матеріал, подаваний в наукових студіях, і часом тільки додаючи відокремлені білки художньому малюнкові, а зате досить часто переплітається ріжними заявами автора, що те, що він висловлює, се не програма акції в теперішності, ані навіть оцінка сучасних умов, тільки чисто історичний підсумок: характеристика того, що було і минулось, може, й пережилось, і виявило свою нездібність до життя.

Полишаючи на боці отсі застереження, котрі, може, часом були й висловом щирого песимізму автора (порівняти, напр., спомини Менчиця, що отсе друкуються*), але далеко частіш — були тільки тактичним маневром, подиктованим тяжкою дійсністю, що так часто давала себе відчувати сьому позбавленому аудиторії професорові, — я вважаю потрібним навести кілька взірців із згаданих історичних писань, щоб ілюструвати отсе історично-політичне ісповідання його, як він викладав його в сих роках:

“Прояви зовнішнього життя, що дають суму відмін* одної народності від другої, се тільки зверхні познаки, в яких виявляє себе те, що криється на дні народної душі. Духовий склад, степінь чутливості його породи, або склад розуму, напрями волі, погляд на життя

духовне і суспільне — все, що становить норов і характер народу, — укриті внутрішні причини, його особливості, що дають дихання, життя і судильність його тілу... Приложім сі загальні принципи до цього питання про різницю наших руських народностей — великоруської і малоруської, або полудневоруської. Початки сеї різниці губляться в глибокій давнині так, як і поділ слов'янського племені на окремі народи взагалі... Найбільш ясне свідоцтво глибокої старини полудневоруської народності, се незвичайна подібність полудневого наріччя з новгородським, котрого не можна не помітити й тепер, по всіх переворотах, що вели до знищення або до зміни його... Розуміється, було б безпідставним уявляти собі, що той образ, яким полудневоруська народність з її прикметами була в давнину, був той самий, в яким бачимо її в пізніших часах. Історичні обставини не давали народів стояти на однім місці й заховувати ту саму позицію, ту саму постать. Коли ми, звертаючись до давнини, говоримо про полудневоруську народність, то розуміємо се так, що той вигляд її, який був прототипом нинішнього, містив у собі головні риси, що становлять незмінні прикмети ества народного типу, спільного для довгих часів і здатного тривко вистояти й обстояти себе против усіх натисків ворожих і руйнних причин¹.

Слабкі, неясні тіні лишились від далекого минулого. Але й сих тіней досить тим часом, щоб побачити, як рано Полуднева Русь пішла в своїм розвою іншою, власною дорогою, відмінно від Півночі. Ті ж самі спільні принципи на Полудні ставились, скріплялись і змінювались інакше, ніж на Півночі. Та до половини XII в. Північ, а ще більше Північний Схід нам мало відомі. Літописні оповідання обертаються на Полудні... Одно, що ми знаємо про Північний Схід, се що слав'янська людність там жила серед фінів, з значною перевагою над ними; що край сей мав ті ж самі елементи, як по інших краях руського світу; але не знаємо ні подробиць, ні способів, як ті загальні елементи виявлялися в спеціальних обставинах. На Полудні ж тим часом весь полудневоруський нарід (уже) на початку IX в. виразно визначається єдністю; не вважаючи на княжі перегорожі, він безнастанно нагадує про свою єдність подіями своєї історії; він присвоює одно ім'я Руси, у нього спільні змагання, ті самі головні фактори рухають ним; його частини тягнуть до гурту, тимчасом як землі інших галузей загальноруського слов'янського племені — напр., кривичі — відокремляються як особливі частини загального зв'язку...

Від половини XII в. в історії визначається характер Східної Руси — землі Ростово-Суздальсько-Муромсько-Рязанської... Тоді

¹ В сих поглядах, як і взагалі в писаннях Костомарова, відчувається недостача реальної соціологічної бази, що заступається старими поняттями про народні душі і тому подібні речі. Але тут не місце входити в критику цього. Нас тут займає його історично-політична ідеологія.

вже ясно виявляється своєрідний дух, що панує в громадському ладі цього краю, та уклад суспільних понять, що кермує подіями — відмінність від понять, що надавали змісту подіям Полудневої Русі й Новгороду... Елементи культури, виховані на київському ґрунті під православними впливами, перейшли до Східного краю, а там прийняли інакший зріст і з'явилися в іншому вигляді. Замість Києва Полуденного з'явився на Сході інший Київ — Володимир; з усього видно гадку зробити з нього другий Київ, перенести старий Київ на нове місце. Там стала патрональна церква Богородиці Золотоверхої і Золоті ворота*, з'явилися назви київських місць: Печерський город, річка Либідь. Але не можна було відірвати старого Києва від дніпровських гір: ті ж парости під східнопівнічним небом, на чужім ґрунті, вирости інакше, іншим деревом і інші плоди принесли.

Старі слов'янські поняття про громадський лад вважали джерелом загальної народної правди волю народу, ухвалу віча, з кого б той народ не складався і як би не зробилось віче, в залежності від умов... Притім здавна виникла і закорінилась в поглядах ідея князя-правителя, судії-посередника, становителя порядку, оборонця від зовнішніх і внутрішніх турбот; між вічевим і княжим принципом мусила виникнути суперечність, але ця суперечність гамувалась і розв'язувалась свідомістю народної волі віча над правом князя... Князь був потрібний, але князя вибирали й могли нагнати, коли він не задовольняв тих потреб народу, для котрих його було треба, або зловживав своєю владою і авторитетом... (Автор наводить з київської історії факти, що ілюструють таку практику). Київ ніяк не надавався бути столицею централізованої держави, він і не шукав того; він навіть не міг затримати першинства в федерації, бо не вмів її організувати. В натурі полудневоруської не було політики холодного вирахування, твердості на шляху до визначеної мети. Те саме виявляється і на далекій Півночі, в Новгороді; суворе небо мало що відмінило головні основи полудневої вдачі, і тільки скупство природи розвинуло більш промислового духу... В Новгороді, як і на Полудні, було багато поривчатого буянства, широкої відваги, поетичного захвату, але мало політичної запобігливості, а ще менше витривалості. Часто він гаряче заходився стояти за свої права і за свою свободу, але не вмів сконцентрувати тенденції, що начебто йшли до одної мети, але зараз же розходилися в приложенню... Він був свідомий своєї одності з Руською землею, але не міг стати знарядом її спільної одності; він хотів разом в сій одності заховати свою окремішність, і не заховав її. Новгород — як і Полуднева Русь — тримався федеративного ладу навіть і тоді, як супротивна буря вже зломила його недобудовану будову.

Так само і Полуднева Русь протягом віків заховувала старі поняття; вони перейшли в її плоть і кров, несвідомо для самого народу,

і Полуднева Русь, прийнявши форму козаччини, що, властиво, зародилась уже в старій добі, стала шукати федерації в з'єднанні з Московщиною, де вже давно не стало тих федеративних принципів”¹.

“І природа й історичні обставини, все вело життя руського народу до окремішності земель з тим, аби між усіма землями творились і підтримувались усякі зв'язки. (Такими зв'язками в старій добі Костомаров уважає: спільне походження, побут і мову, одність княжої династії, християнську віру і спільну церкву, і вияснює значіння сих моментів, що творили зав'язки федеративного зв'язку між поодинокими землями, що відокремилися під впливом географічних, етнографічних і політичних умов). Русь стреміла до федерації, і федерація була формою, котру вона починала прибирати. Татарське завоювання зробило різкий переворот в її державному житті”².

“При кінці XI в. Полудневоруська земля вже визначається відповідно відділам своєї народності: в Чернігові сформувалась своєбутня земля, на Волині також, і Червоній Русі. Доля народу в сих відділах Полудневої Русі лишається поза історією, бо літописи більш займаються Києвом, а щодо інших земель, то говорять тільки про князів. Ні твердої княжої власті не могло ще сформуватися на Русі (в тім часі), ні родової аристократії, ні, ще менше — народоправства. Але неважаючи на відносини, несприятливі цивілізації (“гражданственности”), елементи культурного життя (“образованности”) в матеріальній і духовій сфері розвивалися християнством і не давали народіві впасти в кочеве здичіння. Зносини з Візантією й Заходом і старі торговельні зв'язки далі підтримували стремління до цивілізації... Так утворилося в Полудневій Русі сполучення цивілізації й духовної просвіти з дикістю і кочовництвом, елементів громадської свободи з деспотичним своєвіллям. (Автор перед тим звертав увагу на значні чужородні, кочовницькі домішки, що примішувались до пограничної київської людності і являлись, на гадку К[остомарова], “вістниками козацької громади”). Князі вибирались і приймались народним голосом; але народний вплив зосереджувався тільки в випадковій юрбі смільців (“удальцов”), утиски і противнародні вчинки влади каралися судом маси, але маса ся не була правильно організована; брак становості, родової аристократії, привілегій станів, і разом з ним своєвільство випадково-сильного і пониження слабого і незначного — у всіх отсих рисах народного життя видний зародок будучої козаччини”³.

“Вище я заважив принагідно, що козаччина почалася в XII—XIII в. На жаль, історія Полудневої Русі наче провалюється після

¹ Две русские народности, с. 34—44, вид. 1903*.

² Мысли о федер[ативном] начале [в древней Руси], с. 30*.

³ Черты нар[одной] южнорусской истории, с. 117*.

татар. Народне життя XIV і XV в. нам мало відоме; але елементи, що були початком того, що виразно виявилось в XVI в. в формі козащини, не вигасали, а розвивались... Тут (в XVI в.) староруські елементи, до певної міри розвинені ще в XII в. і довго укріті в народі, з'являються блискучим метеором у вигляді козащини. Але ця козащина, як відродження старого, ненароком носить в собі вже зародки розкладу. Воно обертається з такими ідеями, котрим уже не було поживи в тодішнім розвою історичних подій. Козащина XVI і XVII і удільність XII і XIII в. далеко подібніші між собою, ніж то можна б думати: коли подібні риси зовнішні слабкі в порівнянні з рисами зовнішньої неподібності, зате сильна подібність внутрішня. Козащина такого ж різноплеменного типу, як і київська дружина, така ж у ній домішка турецького елемента, так же панує персональна своєволя... Розуміється, важним здається се, що в старих часах зверталась увага на рід ватажків, їх походження давало їм право, а в козацтві навпаки — ватажків вибрано з-поміж рівних.

На Сході, навпаки, персональна свобода загаснялась і нарешті зникла. Вічевий принцип колись і там існував і проявлявся. Вибір князів теж був переважним способом установаження влади; але там поняття громадського ладу дало запоруку тривкості, а в поміч наспіли православні ідеї. В сім виявляє себе якнайбільше племінна різниця”¹.

“Пригляньтесь до історії Новгороду на Півночі, до історії Гетьманщини на Полудні. Демократичний принцип власті являється підкладом, але над ним безнастанно підіймаються з народу вищі верстви, і маса хвилюється та змушує їх спускатися назад. Там кілька разів юрба черні під хвилюючий гук вічевого дзвону руйнує й випалює дощенту Прусську улицю — боярське гніздо; тут кілька разів чорна або чернецька рада нищить значних кармазинників; одначе не зникає Прусська улиця в Великім Новгороді, не переводяться значні на Україні обох сторін Дніпра. Там і тут ся боротьба нищить громадську будову і віддає її на здобич народності спокійнішій, що ясніш усвідомлює собі потребу тривкої суспільності.

Доля южноруського племені так зложилася, що ті, хто висувається з маси, здебільшого затрачували народність; за давніших часів вони робилися поляками, тепер стають великоросами, народність полудневоруська завсіди була і тепер зістається уділом простої маси”².

Антитеза української народності, що на старім осідку живе старими слов'янськими принципами, і народності великоруської, зміненої іншими

¹ Две рус[ские] народности, с. 44–45.

² Там же, с. 65.

етнічними впливами та відмінним розвоєм історії, представлена в цих статтях досить яскраво.

В іншій серії (“Бунт Стеньки Разина”, “Начало единодержавия в древней Руси”, “Личность царя Ивана Васильевича Грозного” й ін.) Костомаров на певних конкретних прикладах освітлював контрасти самого великоруського життя: конфлікти тих елементів свободи, рівності, народоправства, що здавались йому первісними загальнослов’янськими рисами великоруського життя, з глибоко ненависним йому самодержавно-бюрократичним, централістичним устроєм, що вживавсь йому викривленням сього слов’янського характеру, спричиненим головно татарщиною. Приймаючи великоруське царство, так як воно склалося, як історичний факт, і признаючи, що республікансько-федеративний елемент виявив свою нежиттєздатність в боротьбі з централістично-панським монархізмом, — багато разів застерігаючись, що він “нічого не накидає, а тільки викладає” (кажучи словами французького письменника)*, Костомаров, одначе, вкладав стільки теплого, щирого спочуття в малюнки того пережитого і переможеного ладу, так яскраво підчеркував невмирущі симпатії до нього народу, тривання здорових й незнищених елементів сього старого ладу, що кожний уважний і неупереджений читач мусив розуміти затаєну гадку автора — висловлену колись в “Книгах битія”, і далі живу, очевидно, в глибинах його духу, хоч, може, й підсвідомих! *Переможене не вмерло, пережите не зникло*; воно живе в глибинах народних мас — що оновлюють і відмолжують життя народу. Український і великоруський нарід однаково перебувають в стані летаргії чи анабіозу. Вони покоряються теперішньому державному ладові: великоросіяни більш пасивно, українці пориваються активніш до відродження своєї народної стихії. Але державне життя йде повз тих і других, не задовольняючи їх і зістаючись чимсь чужим і навіть ворожим їх поняттям про мораль, право, громадський лад. Активне громадське життя і з ним дійсна цивілізація зможе розвинутиись тільки з моментом, коли управління буде наново підпорядковане громадянству — коли відродиться природне слов’янське народовластіє, задалене насильним завоюванням.

В своїй студії про повстання Разина Костомаров в таких рисах начеркнув сей процес:

“Картина удільно-вічевої Руси уявляється глядачеві в такому вигляді: все ділиться, все йде до того, щоб кожне місто і навіть кожне село творило самостійну цілість, одначе існує федеративний зв’язок цих частин, позбавлений конкретних установ для утримання згоди між ними і заснований більш на загальнім почутті і свідомості одності Руської землі і руського народу; правління цілого ряду князів, з котрих одначе ні один не мав значіння монарха (“государя”); народоправління, що виявляється формою віча, в одних місцях визрілою, в інших не визрілою, в залежності від обставин; перевага звичаю над

постановою, імпульсу (“побудження”) над законом, персональної свободи над повинністю, громадськості над одиничністю влади, волі живого народу над установою; вольниця, рух, фермент, кочування і через те безладдя і нетривкість.

Навпаки, прикмети монархізму (“єдинодержавія”) були такі: всі народні інтереси зосереджуються в одній особі, що стає апотеозом країни й народу, і тому її персону набуває святого значіння; зникає існування окремих частей, нищиться народовластя — все стремить до одностайності; перетворення звичаю в постанову, свідомості в букву закону, перевага повинності над персональною свободою, старійшинства над громадськістю, потяг до осілості, упорядкування і спокою.

В боротьбі сих двох укладів руського побуту: удільно-вічевого і монархічного — вся підоснова нашої старої історії. Елементи монархізму з усіма вчисленими вище прикметами поступово розвивалися в часах татарського панування, та і в давніші часи існування княжої гідності показує зародок монархізму, хоч і в слабій мірі¹. Від XIV віку, закорінившись на московським ґрунті, він розпочав явну боротьбу з старим супротивником, знесиленим внутрішніми надірваннями, постарілим від літ і бід, і крок за кроком брав над ним гору і відсвяткував свою перевагу визволенням країни від чужоземного панування. Перемога дійшла свого найвищого ступеня за Івана IV; але сей борець-переможець, святкуючи свою перемогу над ворогом екзекуціями князів та бояр, претендентів удільності і різнею в Новгороді, що згадував іще про своє віче, — разом іще давав сьому скаліченому і знівеченому ворогові руки на мирову заведенням громадських урядників, самоврядуванням посадів і уїздів, скликанням земської думи... Ворог оживав і тоді вибрав собі на полудні Росії куточок, де міг би, прийшовши до сили, не тільки давати відправу своєму противникові-переможцеві, але й нападати на завойовані ним краї. Старий удільно-вічевий елемент Руси взяв тепер на себе новий вигляд — то була козаччина. В особі Єрмака вона показала Грозному, чого можна було від неї сподіватись. Тим часом по смерті Грозного з'явився в Москві новий борець за монархізм — Борис Годунов. Він задав давньому ворогові нові рани, завівши кабаки і кріпацтво. Зате й давній ворог відомстився сьому борцеві: перевернув його трон, ввійшовши до Росії в вигляді козаччини; вкрив її руїнами і кров'ю, повів Русь до вибору Володислава з обмеженнями, до проби об'єднання з Польщею, до піврічного правління земського собору... Далі

¹ В першій виданні (1858) було трохи інакше: “Начало единой державы со всеми исчисленными признаками не должно искать в средней нашей истории; оно восходит до глубокой древности, до эпохи призвания князей. Уже существование княжеского достоинства показывает зародыш единой державы”. Се виглядає як цензурська поправка.

йти не міг: йому не стало сили, коли треба було закріпитись на здобутім полі; монархізм знов узяв гору над ним з вибором Михайла Федоровича, але був змушений заплатити за свій тріумф значними уступками давньому ворогові, який голосно заявляв, що він ще не вмирає, а мусить признати себе переможеним тільки тому, що не вмів повести війну далі. Одначе ворожнеча між ними була смертельна і не могла розв'язатись якимись обопільними уступками. Коли побідна сторона тепер скріпилась, так зараз же стала касувати всі уступки, дані під час тяжкої битви; вона виганяла впливи свого противника і збільшенням власті воєводів та складанням Уложенія, і гострішим закріпощенням селян, і утворенням регулярного війська. Тим часом давній ворог, здавалося, все більш молодів у своїм козацькім одягу. Кілька разів противники подавали собі руки, ховаючи в душі злобу, і кидали один одному ласкаві запевнення, думаючи якби-то знищити противника з коренем і заводом; нарешті, вибравши відповідну хвилю, переможений стільки разів старець зважився на одвертий бій. Став у нього борець — Стенька Разін.

Козаччина тоді виникала, коли удільний елемент упав під перемогою монархізму: вона була супротивленням старого новому. Козацькі лави наповнялись людьми, незадоволеними новим ладом, тими, що не знаходили собі життя в суспільності, котрим противні були його лежата. Руський світ був уже поділений на дві держави — Москву і Литву, в обох половинах з'явилась козаччина. Тим же часом як у Полудневій Русі заснувалось славне Запорожжя і розлило з себе козацький дух по всій Україні, однакові події викликали наплив народу з півночі на Дін. Україна дала поміч сій громаді і заселила береги Дону своїми дітьми. Хоч яка темна перша історія донського козацтва, але що малоросійська народність брала участь в його заснуванні і вихованні, се краще, ніж які-небудь історичні пам'ятки, показує нинішня мова донських козаків: наріччя, середнє між малоросійською і великоруською мовою. Відси козацтво охопило береги Волги, Терек, Яїка і пройшло до далекої Сибірі.

До епохи самозванців козаччина, здавалось, ладилась утворити окрему громаду в полудневих руських краях і бажала тільки втікти з своєю незалежністю від північного монархізму; але вмішавшись до справ Москви на початку XVII в., вона ввійшла в нерозривний зв'язок з нею і вже не обмежилася тим, щоб засісти з своїми принципами в полудневих степах, а стреміла до того, щоб поширити ці принципи по всій землі Московської держави¹.

З сього часу скрізь з'являються козаки... Нарід спочував удалим молодцям, хоч часто і терпів від них; найбільш поетичні велико-

¹ В 1-м вид.: “по всей русской земле”.

руські пісні се ті, що оспівують їх подвиги; в народній уяві удалий добрий молодець лишивсь ідеалом сили і мужеської краси, як герой Греції, лицар Заходу і юнак Сербії. Слово “удалий молодець” значило у нас героя, а тимчасом зміщалося з значінням розбійників.

Так от в половині XVII в. козаччина захопила більш як половину Руси, і народне незадоволення цивільним (“гражданским”) порядком давало їй поживу і сили: в козаччині воскресали старі напівзгаслі стихії вічевої вольниці: в ній староруський світ кінчив свою боротьбу з монархією. Тимчасом як влада хотіла підтягти козаків під порядок і закон, ворозька козаччина хотіла по всій Русі розлити супротивлення їй. Уже їй не досить було ховатися в степовій віддалі: вона хотіла поглинути весь руський нарід. Але сама в собі вона не була новим елементом життя, а запізненным, відцвілим; вона була сильна настільки, щоб затримати руський нарід, на якийсь час збити його на стару дорогу; але безсила і безмисльна на те, щоб протоприти йому нову дорогу. В ній не було творчих елементів, не було й духових сил на те, щоб відшукати влучні способи акції¹. Вона не могла витворити нічого, крім епохи Стеньки Разіна — кривавої, голосної, блискучої, що викликала жах і сподівання, як свідчить сучасник, не тільки в Московській державі, але й по цілій Європі; але була безплідна, як метеор, що так багато обіцяє не обзнайомленому з таємницями природи, але ніколи не сповняє своїх обіцянок”².

Але студія кінчилась таким значущим фіналом:

“За Царициним, в степовім селі жив, а може, й тепер живе стодесятьлітній старець, і глухий і сліпий, ледве рухається і тяжко з ним говорити: треба на ухо кричати з цілого горла, але він заховав пам’ять і запалюється, як згадує старі часи. На власні очі він бачив Пугачова. Тоді дехто думав, що Пугачов се Стенька Разін: “сто літ скінчилось, от він і вийшов з своєї гори”. Одначе старець тому не вірить, зате вірить цілком, що Стенька живий і прийде знову. “Стенька се мука світова, се кара Божа. Він прийде, неодмінно прийде і стане до рук розбирати. Прийде він, неодмінно прийде. Йому не можна не прийти. Перед судним днем прийде. Ой, тяжкі часи настануть. Не дай, Господи, всякій добрій хрещеній людині дожити до того часу, як прийде Стенька!”³.

В пізнішій статті про початок російського монархізму переводиться така антитеза:

¹ В першій вид. замість останньої фрази: “Удельно-вечевая вольница вострепенулась, размашисто заколыхала дебелыми мышцами; но умственная сторона ее существа давно уже подверглась старческому разложению”.

² Вид. 1903, с. 408—412*.

³ Там же, с. 505.

“В передтатарській добі Русь тільки почуттям, а не міркуванням розуміла одність свого буття і не додумалася до якогось віча віч — сходин усіх земель, виразу федеративного зв’язку. Землі, як здається, тягли до з’єднання, а не до роздроблення. В землях підіймались городи, що своїми територіями коли не в сучаснім, то в будучності мали завдання відокремлення. Але принцип єднання не то що не вмирав, а розвивавсь і укріплювався з поширенням православної віри, завдяки відсутності вотчинного права в княжій правлінні”.

“В передтатарським періоді не виробилось ніяких підстав для будучого монархізму Росії, а тим більше не було ніяких свідомих стремлень до нього. В удільно-вічевім устрою сього періоду не видно ніяких прикмет, які б неминуче вели до монархічного ладу. Русь ділилась все більш і більш, тільки духовної єдності не тратила, і тодішній громадський уклад скорше б міг привести до федерації земель, а не до єдиної монархічної держави. Швидка й різка зміна прийшла з татарським завоюванням”.

“Татарський напад стався несподівано. Неволя захопила свободулюбну Русь раптом, ніхто не передчував і не передбачав сього удару. Вплив сеї події на пізніше життя Руси залежав не стільки від прикмет і характеру завойовників, скільки від способу самого завоювання. Хто б не був завоював Русь, для неї важно було, що вона була завойована”.

“Ті умови, в яких завойовники стали до завойованих, неминучо мусили відразу спаралізувати вічове життя. Перше над Руссю не було одного пана — тепер уперве з’явився він в особі грізного завойовника — хана. Русь, підбита його зброєю, стала його військовою здобичею; всі русини (“русские”) від князя до холопа без виїмку стали його рабами. От у сім рабстві Русь знайшла свою одність, до котрої не додумалася в період свободи.

Період поневолення Руси під владою монголів розбивається на дві половини: в першій — з давніших земель творяться княжі володіння, ряд князів і государів, з старшим князем на чолі їх, всі в абсолютній залежності від найвищого государя, татарського хана, справжнього власника Руської землі; в другій половині — збільшується влада старшого князя, а власть хана слабне, і нарешті старший князь заступає хана з усіма його прикметами найвищого государя і власника Руської землі”.

“В першій половині Русь стала виявляти в собі подібності з феодальним ладом, чого давніш не було. Скоро після завоювання князі, які заціліли в різні, стали їздити до хана на поклін, і хан давав їм їх князівства в вотчину...

Тут от і почалась велика зміна в руській історії. Давніш князь не міг вважати свого князівства “вотчиною”, себто власністю; політич-

ний уклад Русі був такий, що і в голову йому не могли прийти такі побажання; він правив землею як правитель: коли часом, користаючи з свого положення, він пускався на самоволю і насильство, то все-таки се робив в ролі правителя землі, а не в ролі монарха (государя), не власника. Земля йому не належала, земля була сама собі государь, а князь — пан, которому вона себе доручала і віддавала в заряд і управу. Коли князь довільно розпоряджався землею, він був в такій же ролі, в якій, напр., може бути в монархічній державі при слабкім монарху зручний міністр, що панує в державі абсолютно: він має силу, але він не монарх (государь). Тепер же земля перестала бути самостійною одиницею: місце її заступив князь, вона знизилась до значіння речі, яка комусь належить”.

“Таким чином, монархізм, зародившись під час татарського підбою, як неминучий наслідок завоювання країни і повернення у власність завойовника, спочатку містився в особі найвищого пана-завойовника, хана; для своєї вигоди завів на Русі феодальний лад з елементів, у ній знайдених і підданих певним відмінам; потім — з ослабленням Орди, від ханів перейшов до московських вел[иких] князів, і поступово розширюючись, зміцнюючись і придушуючи і феодалізм і познаки старого життя — що хоч паралізовані, все-таки існували і своїми прикметами були противні духові монархії, дійшов за царя Івана Васильовича найбільшого розвитку і такої сили, якої — сміємо думати — не доходив він ніде в християнських суспільностях”¹.

Сеї ефект Костомаров так характеризував у своїй цікавій оцінці Грозного:

“В заслугу цареві Іванові Васильовичеві ставлялось, що він поставив монархічний принцип; але буде далеко точніш, щиріш і справедливіш сказати, що він поставив принцип деспотичного своєвільства і рабського безмисльного страху і послуху. Його ідеал був, власне, в тім, щоб забаганку самовласного пана поставити над усе — і загальноприйнятих моральних понять, і всяких людських почувань, і навіть віри, которої він сам тримався. І він осягнув се в московській Русі, коли замість старих князів і бояр коло нього піднялись нові слуги — рій підлих, боязьких, безсердечних і безсовісних прислужників самоволі, жадних крови лицемірів, автоматів деспотизму: вони запопадливо вимітали з Русі все, що було в ній доброго: вони давали можливість швидко розростатись і розцвітати всякій мерзоті, яка в ній зібралась під впливом давніших обставин”.

“Цар Іван рубав голови, топив, палив огнем своїх близьких слуг: нарід не відказував, не виявляв жаху і невдоволення з огляду на множество езекуцій, часто відправляюваних всенародно. Чи з того

¹ Начало единой державы, вид. 1905 р., с. 25, 41, 42, 43, 85*.

не можна міркувати, що цар Іван чинив те, що було народові любе, б'ючи по аристократах, котрих народна громада не любила? Такий висновок допустити особливо легко по аналогії з багатьма історичними прикладами, коли тиранські вчинки володарів над значними особами приймалися народом з похвалою, але се було б помилкою з нашого боку. За Івана Васильовича було зовсім що інше. Нарід мовчки і без протесту приймав злочинства в Новгороді, де загинули не самі тільки значні люди. Опричина бушевала над усіма...

“Нарід без протесту дивився на все, що робив цар Іван Васильович; жертви не противились; йому, властиво, не було з ким вести боротьби. Цар робив усе, що хотів, не в'язучись нічим — ні моральними переконаннями народу, ні вірою, ні людськими почуттями — влада самодержця в його особі була вища від усього; але вона, властиво, і без того вже була сильна. Цар — можна сказати — тільки зробив пробу, чи вона така сильна — і проба удалась. Все, що здавалося б, могло хотіти поставити межу самоволі, було знищене без боротьби, без спору”¹.

За помічю духовенства царська самоволя здобула в очах народу навіть певне посвячення:

“В початках XVII в. московит, пояснюючи полякові, чому росіяни краще люблять свою неволю, ніж польську свободу, сказав: “Коли сам государ неправосудно зо мною поступить, в тім його воля; він як Бог, карає і милує!” Такий погляд так зміцнився в руськім народі, що для нього зникла всяка можливість міркувань про необхідність монархії і про обов'язок послуху. Лишилось одинокє оправдання того і сього: так від Бога установлено”.

Але разом пропадав всякий моральний зв'язок з таким державним ладом, всяке почуття для нього і всякий обов'язок перед ним:

“Нищачи за помічю поважання до себе (“уважение” — слово не підхоже, треба б: пасивності) народної громади всяку явну опозицію, абсолютизм (“полновластие”) не міг, одначе, побороти іншої опозиції — тайної, тупої, пасивної, індивідуальної. Ся опозиція полягала в тім, що руська людина, не відважуючись явно противитись владі або відкрито проявити непослух, не вагалась ухилитись від виконання того, що та вимагала, не проминала нагоди обманути й обдурити її, поживитись царським добром і взагалі робити на шкоду владі, коли з того виходила користь або полегша для неї самої.

Така опозиція дуже закорінилася в руськім народі від малого до великого. В нижчих верствах вона в величезних розмірах виявилась в утечах, всяких ухиленнях від повинностей, хитаннях, мандруваннях,

¹ Личность царя Ивана Васильевича Грозного, там же, с. 412, 447, 448*.

замовчуваннях приналежності, робленні фальшивих паспортів, фальшивої монети...

У вищих і службених верствах ся опозиція виявляла себе в обкраданні казни, хабарництві і кривосудах... в тій службній і офіційній неправді, що в серед[ині] XVIII в. піддала князеві Щербатову сі слова: “Нема вірности государеві, бо головне бажання всіх майже — обманювати государя, щоб від нього діставати чина і прибуточні нагороди. Нема любові до батьківщини, бо майже всі служать більш для своєї користі, ніж для користі батьківщини. І нема, нарешті, і твердого духу, щоб не то що перед монархом правду сказати, а навіть і спротивитися беззаконному і шкідливому намірові сильної людини (временщика)”. І се було зовсім натуральне і неминуче. Чим менше людина має права, потреби і мотивів звертати свою гадку і почуття до громадських умов, серед котрих живе, тим більш цурається їх, загрузає в своїх власних дрібних інтересах і стає повним егоїстом”¹.

Не продовжуватиму виписок. Наведеного вище з писань 1850—1870-х рр., думаю, вистане зовсім, щоб довести ясно, наскільки Костомаров, не вважаючи на натиски офіційному режиму, державної культури і казньонної науки, що часом збивали його на утерті стежки і шаблонні історичні формули², в головнім вірно служив провідним ідеям, виложеним в його молодечім творі, і ділу свого життя — поборюванню царського автократизму, панської класовості і московського гнету над Україною. Ухиляючись після одержаної науки від явних конфліктів, не жалуючи запевнень в своїм аполітизмі, він і свідомо, і стихійно, ведучись глибокою внутрішньою відразою до всього того, що ввижалось йому як збочіння від нормального, здорового, природженого “слов’янського” соціального ладу, всяко дискредитував сучасний монархічний і класовий устрій, вказував на його глибоке розходження з народними інтересами і народними змаганнями, і тим самим ясно доводив його безвиглядність, його засудження на загибель.

Позбавлений можливостей політичного борця, агітатора, пропагандиста, Костомаров вів сю роботу головно під плащем історика-артиста, відкликаючись більш до емоційної, ніж інтелектуальної сторони своїх слухачів і читачів. З сього боку належить оцінювати його історичне діло. Даремно шукали б ми під його історичними працями твердої соціологічної бази; історичний аналіз, методологічне оброблення джерел і конструкція фактів теж не його діло; не знайдемо у нього й ясної конструкції соціально-історичного процесу. Він весь в малюнку, з котрим звертається до уяви і почуття свого читача і слухача — доки ще його мав. І те глибоке спочуття, з яким він малював “народне життя”, що не вкладалось на прокрустовім ложі російської державності, входило з нею в вічні конфлікти і підпадало

¹ Начало единой державы, с. 90—91.

² Дещо про се в моїй ранішій статті про нього*.

від часу до часу тим жахливим катуванням, що сплямили кривавими плямами картки російської історії, — без формул, без схем і теоретичних висновків безпосередньо передавалось його читачам і слухачам і поривало їх за собою.

В своїй автобіографії, писаній під час хвороби 1870-х рр., Костомаров так характеризує провідні ідеї свого університетського курсу, що мав такий небувалий успіх і популярність серед молоді і громадянства:

“Виступаючи на кафедрі, я мав гадку в своїх лекціях висунути наперед народне життя в усіх його розгалуженнях. Довгі заняття історією розвинули в мені такі погляди. Я бачив, що держави були більш випадковим наслідком завоювань, аніж необхідним вислідом географічних та етнографічних особливостей народного життя. Через те майже завжди держава складалась не з одної народності; сильніша гнітила слабших, бажала підбити або й асимілювати їх, вважала своїм правом влади, — освячене давністю; дозволяла собі насильства, а всякі силкування, самозаховання з боку їх (слабших) вважала злочином. Одначе життя розвивалось своєю дорогою далі, і держава зіставилась тільки зовнішньою формою об’єднуючої поліційної власті. (Ідуть аналогії з античної Греції). І руська історія являла те ж, хоч і з своєрідними особливостями. Руська держава складалась з частей, що раніш жили своїм власним, незалежним життям, і після того життя частей проявляли себе відмінними змаганнями в спільнім державнім устрою. Знайти і схопити ці особливості народного життя частей Руської держави було завданням моїх занять історією”¹.

Таке критичне, навіть скептичне становище супроти держави різко відбивало тоді від того апотеозу державності, що панувало в російській історіографії. Тому викликало особливу увагу серед університетської молоді і громадянства і здобувало особливу популярність Костомарову кождий раз, як він входив в якісь конфлікти з сею історіографією, з її утертими, канонізованими поглядами (що у Костомарова стрічалось дуже часто — такий сильний дух опозиції проти сеї державницької, офіційної історіографії сидів в нім!).

Провідна ж ідея його наукової і громадської ідеології, котру можна різко схарактеризувати в формулі — “З народом против держави” — робила його дійсно провідником, учителем, ідеологом революційного народництва, що підіймалось тоді зарівно серед українського і великоруського громадянства.

З таким — революційним в основі своїй — напрямом літературної, наукової праці Костомарова не дуже мирилася його опортуністична практика, котру він узяв на себе, стараючись “помирити з українством правительство”, як се він сам формулював.

¹ Автобіографія в вид. “Задруги”, с. 263–264*.

Ся тактика Костомарова мала дуже мало успіху, бо його примиренництву не вірили ні урядові, ні радикальні круги, — тому що воно явно розходилося з основними, провідними ідеями його історично-літературної праці. Собі він не ворожив з того ніяких персональних вигід — елементів особистої кар'єри, безумовно, в тім опортунізмі не було. Він хотів добитись від уряду більш прихильного трактування українства. Але сього не досягав, а тільки вносив в свою науково-політичну діяльність сторонню, різко скажу — фальшиву ноту, і кінець кінцем викликав сильне невдоволення українського громадянства, коли звернувся против своїх однодумців-українців з різкою і нетактичною критикою во ім'я того опортуністичного курсу.

Такими ж фальшивими кроками були загонисті, не раз теж малотактовні, виступи його против поляків і євреїв, почасти подиктовані деякими націоналістичними елементами української традиції, а почасти, можливо, також підогрівані тою ж опортуністичною тактикою — помиріння українства з урядовими кругами. Але, як я вже вказав, сі сторони його діяльності не мали ніякого впливу супроти основного, радикального і в ґрунті речі революційного напрямку її, й крізь пальці пускались поступовим українським і великоруським громадянством. І нам теж, минаючи сі слабші сторони, належить пам'ятати і шукати в Костомарові того, що становило дійсний зміст його життя і діяльності — що ставить його в ряду безпосередніх батьків і творців революції української і російської. Його проповідь ненависті до царизму і старої російської державності, до поневолення народу, як маси, і народностей, як націй, торувала дорогу революції, і в довершеном розвалі старої феодальної, централізованої самодержавної Росії, безсумнівно, знайшли вираз і його ідеали історика і громадянина. Завданням нездійсненим зістається друга половина його програми — організація широкої слов'янської федерації, такої, як він собі її уявляв.

Отже, сорокова річниця смерті Костомарова нагадує нам наш, як я висловився, — несплачений довг перед одним з попередників і творців того великого перелому, котрий ми переживаємо. Десятиліття, що ще ділить нас від піввікового ювілею його смерті, повинно бути використане для пильнішого вивчення і популяризації діла сього великого кирило-методіївця.

Розуміється, не утворення легенди, не вироблення іконного ліку мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвій. Ми не іконописці, а історики. Ставимо не іконостас, а галерею типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльності.

Тому і в матеріалі, що ми публікуємо в сій книжці*, вважаючи її додатком більших, багатших і всесторонніших публікацій, присвячених Костомарову, ми не ретушуємо і не ховаємо нічого, що може дати реальні, конкретні риси його індивідуальності, хоч би вони освітлювали не сильні, а слабкі сторони її. Ми не пропускаємо несмачних виразів про євреїв, до-

пущених ним в листах до Сементовського*; не відкидаємо споминів Менчиця, що з особливою приємністю спиняються на консервативних рисах в інтелектуальнім укладі покійника, і под.

Се було, і закривати його нема чого.

Тим більш, що воно тільки сильніш і ріжче випроваджує, як в кожній світлотіні, ті могутні і високоцінні прикмети, що жили в цій незмірно цікавій, многогранній натурі, вічно пам'ятній в історії нашого життя.

2002. — № 1. — С. 96–125; *Судин Д.Ю.* Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 — березень 1920 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — 2012. — Вип. 6. — С. 37–50; *Судин Д.Ю.* Празький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 — січень 1921 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — 2013. — Вип. 7. — С. 230–244.

Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 3–20. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Без зазначення дати.

Стаття написана раніше 15 березня 1925 р., коли це число часопису було здано до друку. Згодом М.Грушевський виступив із односторонньою доповіддю на урочистому засіданні Історичної секції ВУАН спільно з Науково-дослідною кафедрою історії України при ВУАН та редакцією часопису “Україна” з нагоди 40-річчя з дня смерті М.Костомарова.

Передруковано: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1–4 (81–84): У п’ятдесятиліття смерті М.Грушевського. — С. 148–170.

Подається за першодруком.

с. 32 19 квітня сього року скінчилося сорок літ з дня смерті Миколи Костомарова, що вмер 1885 року, 7 квітня тодішнього числення — Упорядником виправлена подвійна помилка М.Грушевського. Вчений написав, що М.І.Костомаров помер 20 травня (за юліанським календарем) і, відповідно, 7 травня за “тодішнім”, тобто григоріанським календарем.

...я сам, пишучи його характеристику з нагоди 25-ліття його смерті... — йдеться про працю: *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті († 7/IV–1885) // Літературно-науковий вістник. — 1910. — Т. L. — Кн. V. — С. 209–225. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 397–411.

...се стало зовсім ясно аж з хвилиною опублікування “Книги биття українського народу”... — списки праці М.Костомарова “Книги биття українського народу”, написані у 1845–1846 рр., були вилучені під час слідства над кирило-мефодіївцями у 1847 р. і зберігались в архіві Третього відділення у Санкт-Петербурзі, пізніше — у рукописному відділі Російської академії наук. Після виявлення у 1917 р. упродовж кількох років текст був декілька разів опублікований: *Костомаров М.* Книги биття українського народу // Наше минуле. — К., 1918. — № 1. — С. 1–21; *Костомаров М.* Книги биття українського народу / Передм. М.Возняка. — Львів, Київ: З друкарні Ставропігійського інституту, 1921. — 24 с.; частково опубліковано у кн.: *Яворський М.* Україна в епоху капіталізму. Вип. 1: Період початкової акумуляції. — Харків: Держвидав України, 1924. — С. 354–355.

...з моменту появи його “Богдана Хмельницького” (1857)... — історична монографія М.Костомарова під назвою “Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России” була вперше опублікована в часопису “Отечественные записки” (СПб., 1857. — Т. 110. — Кн. 1. — С. 200–290; Кн. 2. — С. 515–575; Т. 111. — Кн. 3. — С. 207–264; Кн. 4. — С. 529–574; Т. 112. — Кн. 5. — С. 323–376; Кн. 6. — С. 377–424; Т. 113. — Кн. 7. — С. 1–50; Кн. 8. — С. 315–358).

...його “Задач украинофильства” (1882)... — йдеться про опубліковану у часопису “Вестник Европы” (1882. — № 2. — С. 886–900) рецензію М.Костомарова

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>О.Юркова</i> “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебній пам'яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п'яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулимине військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук . . .	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.

Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Г91 **Грушевський М.С.**
Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)